

Dil hakda kelam agyz

Category: Haýwanat dünýäsi, Kitapcy, Publisistika, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 25 января, 2025

Dil hakda kelam agyz DIL HAKDA KELAM AGYZ

Mälim bolşy ýaly, adamyň beden agzasy hökmünde däl-de, adamlaryň özara pikir alşyp-berişmekleriniň serişdesi hökmünde, ençeme sesleri özünde jemleýän tebigy dil – bu adamyň aňynda saklanýan we şolara laýyklykda geplemek işi, ýagny sözleri, sözlemleri we sözlemleriň toplumlaryny döretmeklik, olary diýmek hem-de olara düşünmek, amala aşyrylýan ençeme düzgünleriň çylşyrymly ulgamydyr.

Her bir söz, sözlem ýa-da sözlemleriň toplumu (tekst) maddy däl manylary aňladýan maddy obýektdir. Many adamyň aňynda döreýär, ýöne aňda dörän badyna ol beýleki bir adamyň aňyna ýetip bilmeýär, sebäbi pikir, ýagny beýnide döreýän we haýsydyr bir manyny aňladýan uçgunjyk-hereket, dörän dessine başga bir adamyň pikirine öwrülip bilmeýär.

Çünki hiç bir adamyň özgäniň beýnisine we pikirine aralaşmak mümkinçiligi ýokdur, sebäbi pikir maddy zat däl, ýagny pikiri adamyň baş duýgusynyň (görmek, eşitmek, ys almak, tagam almak, syzmak (elläp görmek)) hiç haýsy syzyp bilmeýär. Dil, edil

edebiýat, sungat, üm, yşarat, dürli owazlar we ş.m. ýaly, adamyň pikirlerini maddylaşdyryp, beýleki adamlaryň aňyna ýetirmegiň hötdesinden gelýän, esasy özara aragatnaşyk saklamagyň serişdeleriniň biridir.

Diliň kömegi bilen döreýän anyk sesleriň toplумы takyk manylara eýe bolup, beýleki bir adamyň eşidiş agzalary arkaly onuň beýnisine baryp ýetýär hem-de onuň beýnisinde şol sesleriň aýdylyş äheñine, döredýän hyýaly şekiline görä, olaryň aňladýan pikirine çalymdaş uçgunjyk-hereketi – pikiri emele getirýär. Şeýdibem adam adamyň pikirini kabul edýär we adamlar birek-birege düşünýärler.

Diliň çykarýan sesleriniň ýitip gitmezlikleri üçin bolsa olar harplar görnüşinde berkidilýär. Netijede ýazuw hem diliň önümi bolup durýar.

Hameleona gadymy türkmen dilinde: “užlaň” diýilýän ekeni. Ýöne, meniň pikirimçä, bu gadymy sözi ulanman “hameleon” diýen sözüň manysyny häzirki zaman türkmen dilinde has düşnükli aňlatmak üçin “öwüşgin”, “öwşün atmak” diýen sözleriň esasynda ýasalan “öwşeňňiç”, “öwşeňňir” diýen täze sözi ulanmak maksadalaýyk bolarmyka diýýäris. Mysal üçin, edil şonuň ýaly, rus dilindäki “otwertka” diýen sözüň ýerine “towlaňňyç” diýseň türkmen diliniň many-mantyk gurluşyna-da, ol guralyň edýän işine-de doly laýyk gelýär.

Onsoňam, biz näme üçindir häzirki döwrüň türkmen diliniň we beýleki dünýä dilleriniň talaplaryna laýyklykda täze sözleri emele getirmeklige ýa öte gödek ýa-da öte seresaply çemeleşýäris.

Dil bilen meşgullanýan adamlaryň aglaba köpüsi üçin haýsydyr bir ýerde ulanan üýtgeşik sözüň sözlüklerde ýok bolsa, olaryň atasy ölýär. Ýa-da käbir halkara sözler türkmen sözleri bilen çalşylanda biçak seresapsyz çemeleşilýän ýagdaýlaryna gabat gelseň bolýar.

Mysal üçin, 2000-nji ýyllarda bir gezek, tanyş dilçilerimiziň biriniň telewizora “jynketek” ýa-da “Jemşitjam” diýmegi teklipe edendigi ýadyma düşýär. Ine, “telekanal” sözünü “teleýaýlym” diýip welin, örän laýyk tapypdyrlar.

Ilkibaşda amerikan ýazyjy-hanymy Harper Nell Liň “To Kill a Mockingbird” (rusçasy: «Убить пересмешника») atly romanyny terjime edenimde, şonuň ýaly guşuň Türkmenistanda adyny tapmadym.

Diňe Wikipediýada şol guşuň bilbiller maşgalasyna degişlidigini anyklap bildim. Onsoň romanyň ruhundan ugur alyp, şol guşy (iňlisçe: mockingbird; rusça: пересмешник) “bilbil” diýip atlandyrmagy we romanyň adyny “Bilbili öldürmek” diýip terjime etmegi dogry diýip hasapladym. Bu roman 2011-nji ýylda dolulygyna terjime edilipdi.

Soňam ýaňy-ýakynda, ýagny 2022-nji ýylda, başga bir zady gözläp interneti döryärkäm, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi, biologiýa ylymlarynyň doktory, professor Enwer Keýuşewiç Rustamowyň “Türkmenistanyň haýwanat dünýäsi” atly, 2011-nji ýylda Aşgabatda, Ylym neşirýaty tarapyndan neşir edilen, rus dilindäki, gaty gowy suratly ylmy işiniň elektron görnüşiniň üstünden bardym.

Şol kitabyň anyk salgysy: Животный мир Туркменистана и его охрана (на примере позвоночных животных). – Ашхабад: издательство “Ылым”, 2011.

Ine şu kitabyň 262-nji sahypasynda-da peresmeşnigiň “şygşygy” ýa-da “çekçeki” diýlip atlandyrylýandygy bellendir.

Ilki bilen-ä: “Hiçden giç ýagşy” diýilýär.

Onsoňam: “Ölinçäň öwren” diýilýär.

Şol sebäpdenem, bu romanyň ilkibaşky terjimedäki adyny “Şygşygyny öldürmek” diýip düzetmek dogry boldy.

Diýmek, bir ýalňyşy düzetmek üçin on bir ýyl gerek boldugy bolýa (beýle «*pozdney zažiganýe*» bolmagam başarmak gerek:-)).

Dil – jemgyýetiň aňynyň ýaşayşynyň esasy formalarynyň biri.

Birinjiden: Ony özge dillerden geçen ähli goşundy-gelindi sözlerden doly saplamak düýbünden mümkin däl. Sebäbi her näme diýilse-de adamlaryň hemmesiniň asly-köki, oýlanyşy, öz pikirlerini beýan edişi köplenç birmeňzeş bolýar, şonuň üçin ol ýa-da beýleki hadysany, predmeti aňlatmak üçin ulanylýan sesleri (sözleri) hem birmeňzeş bolýar.

Mysal üçin, nädip türkmen dilinden “salam” sözünü aýyrjak?! Hakykatda bu söz arap sözi hasaplansa-da, ol aňyrsyna seretseň arap taýpalaryndan has öň emele gelen semit (Simiň ogullary) taýpalaryň şiweleriniň biri bolan iwritde “şalom” sözünden gelip çykýar we ol “parahatlyk, asudalyk” diýmegi aňladýar. Dolulygyna alnanda: “Şalom aleýhem – Size parahatlyk (asudalyk)” diýen görnüşde aýdylýan bu söz, salamlaşmak dessuryny has anyk hem gysby aňladýandygy üçin köp dillere aňsatlyk bilen ornaşypdyr. Bu ýagdaý jemgyýetçilik aňynyň ösüşi üçin örän peýdaly hem kämilleşdiriji şert bolup durýar. Haçan-da islendik zat diňe öz-özünde kapsulirlense ol iru-giç degradasiýa ýoluna düşýär.

Awtarkiýa (öz-özünüňi doly üpjün etmek) hiç zatda-da mümkin däl. Onsoňam, elbetde diliň baýlygy örän wajyp zat, ýöne dil meselesinde bir zady unutmaly däl. Sözlüklerde 10 million sany söz saklanyp biler, ýöne gündelik ulanylýan dili hiç haçanam emeli baýlaşdyrmak mümkin bolmaýar.

Täze sözler bolsa haçan-da tutuş jemgyýet şol sözi göwnüne jaý diýip kabul edende gündelik dile-de, resmi dile-de, edebi-çeper dile-de, publisistikanyň diline-de ornaşýar. Mysal üçin, arhaizmleriň aglaba köpüsi hut jemgyýetçilik ösüşiniň şol pursatdaky derejesini beýan etmegiň hötdesinden gelmeýändigini üçin arhaizme öwrülýärler.

Neologizmler bolsa hut jemgyýetiň haýsydyr bir täze emele gelen hadysany ýa-da oýlanyp tapylan predmeti aňlatmak zerurlygynyň ýüze çykandygy üçin özge dilden geçýär ýa-da döredilýär. Mysal üçin, smartfon sözünü aňlatmak üçin täze söz oýlap tapmak zerurmy?

Türkleriň kompýutere “bilgisayar” diýenleri bilen ol türk dilinde kompýuter bolmagyny bes etdimi?

Dil meselesi boýunça ýene-de bir waka ýadyma düşdi.

Lukman tanyşlarymyň biri Türkiýe Respublikasyna kärdeşleri bilen simpoziuma gidipdir we öz ugurlary boýunça ýurdumyzda synag üçin ýasadan täze lukmançylyk guralyny görkezme esbaby hökmünde çemodanyna salyp alyp gidipdir. Türkiýäniň haýsy şäheridigin-ä bilemok, ýöne aeroportda gümrükçiler lukman tanşymyň el goşlaryny barlanlarynda barlag enjamynyň ekranynda

görüňýän çemodanyň içiniň suratyna düşünmän: “Içinde näme bar?” sorapdyrlar, bu bende-de aljyrapmy ýa-da has gowy düşündirjek bolupmy “guralym” diýmän “ýaragym” diýip jogap beripdir.

Gümrükçiler gyzyl-gyran gülşüp, ýere ýykylmagyň bärei ýanyna barypdyrlar. Sebäbi häzirki zaman türk dilinde “ýarag” sözi, erkek kişiniň jyns agzasyny (ujydyňy) aňladýar. Ýogsa hemmämiziň dilimiziňem asly bir – türk dilleriň maşgalasyna degişli, şol bir söz emma jemgyýetçilik aňynyň kabul edişine görä aňladýan manysy welin düýbünden başgaça bolýar duruberýär.

Täze söz oýlap tapmak barada Ümür Eсениň kitaplarynyň birinden okan wakamy aýdaýyn. Japbak bilen Topbak bir gün kim üýtgeşik sözleri köp bilmeşek oýnuny oýnapdyrlar. Oýnuň şertine görä olaryň biri bir üýtgeşik söz aýtsa, beýlekisi şol sözün aňladýan manysyny aýtmaly ekeni we onuň deregine başga bir üýtgeşik sözi aýtmalymyş.

Kim üýtgeşik söz aýdyp bilmeşe ýa-da aýdylan sözün manysyny tirip bilmeşe utulýarmyş.

Onsoň bije çekipdirler.

Japbak birinji aýtmaly bolupdyr.

Ol: “Noşgurt” diýipdir. Topbak noşgurduň nämedigini bilmändir. Japbak ösüp orubermeli bolan şekerçiňrigiň palajynyň süýji böleginiň ep-esli ýeriniň gabygyny arassalap, onuň süýjüsini sormak üçin çagalaryň eline berilýän bölegine “noşgurt” diýilýänini aýdyp, oýnuň birinji döwünde utuk gazanypdyr. Gezek Topbaga geçipdir.

Ol: “Jyňňys” diýipdir. Japbak sözün manysyny bilmändir. Topbakdan sözün manysyny düşündirmegi talap edende ol bu sözün hiç hili manysynyň ýokdugyny, ony özüniň Japbagy utmak üçin şu wagt oýlap tapandygyny aýdypdyr. Şeýdibem “jyňňys” diýen söz türkmen diline giripdir.

Häzirki döwürde islendik ýurduň edebiýaty üçinem esasy maksat – millionlap adamyň okajak eserini ýazmak bolýarmyş. Munuň üçinem, ýene-de öňümüzde dil meselesi örboýuna galýar. Mysal

üçin: Wikipediýa akga aýdýar, Ýeriň ýüzünde 2020-nji ýyla çenli 7111 sany dil hasaba alnyp, olardan 40 sanysy bütin dünýäde has giňden ýaýran bolup durýar. Olardanam hytaý dilinde 1,3 milliarddan köpräk adam, hindi diliniň dürli şiwelerinde 422 million adam, iňlis dilinde 1,3 milliarddan gowrak adam, ispan dilinde 548 million adam, arap diliniň dürli şiwelerinde 290 million adam, rus dilinde 220 million adam gepleýär, okaýar we ýazýar.

Dürli çeşmelerden ugur alsaň, özlerini “türkmen” diýip atlandyrýan adamlaryň sany Ýeriň ýüzünde 22 milliondan geçýän bolmaly. Emma Wikipediýa akga aýdýar: 7 million adam türkmen diliniň dürli şiwelerinde gepleýär diýip. Ýöne, mysal üçin, rus dilinde gözletseň: Pakistan bilen Hindistanyň serhedinde Mahmyt Gaznaly döwründen bäri ýaşayan türkmenler barada Wikipedia akgada hiç hili maglumat saklanmaýar.

Diýmek, bu ugurdan has düýpli we degerli deliller bilen doly subut edilen ylmy seljermeleri geçirip, olaryň köpçüligine elýeterli sada dilde beýan edip ýaýratmak biziň öz alymlarymyzyň işi. Wikipedia akga bolsa Delfiý Orakulam däl, Wanga ýa-da Nostradamusam däl, hatda Göroglynyň Agaýunus perisem däl, dyrnagyna seredip, jahanyň hemmeje gelen-geçen syryny bilip oturary ýaly.

Ýaňyltmaçlaryň we sanawaçlaryň öz ene diliňi öwrenmekde örän uly täsiri bar.

1. Olar diliňi ýenjip, öz ene diliňde dogry gürlemäge endik etmegiň wajyp serişdesi bolup durýar;
2. Olar aňyň işleýiş tizligini çaltlandyrýar. Sebäbi ýaňyltmaç sanaýan adam ýalňyşmazlyk üçin öz aňy bilen bir wagtyň özünde birnäçe işi, ýagny dogry geplemegi, çalt geplemegi, üznüksiz geplemegi, şol bir wagtda-da gepleýän gepiniň manyly zygiderliligini bozmazlyga çalyşmagy endik edýär;
3. Ýaňyltmaçlar adama öz ene dilindäki täze sözleri öwredýär we ş.m..

Onsoňam, meniň pikirimç-ä, ýaňyltmaçdyr-sanawaçlar, suhangöýlük sungatynyň ilkinji basgançaklarydyr.

Ýönekeýje, ýaňyltmaç: Çaşan çamalagyň çeýe çekisini çilşirip, çekgesinde çepek çepekläbermeli çakgandan çalasyn çaňňally çagarykça çeke-çeke çekdiribilseň, çatmaň çamalagy çilläniň çetinine çydap, çatmaňy çilleden çykarar. Sözler